

Dr. sc. Hrvoje VOLNER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Hrvatska

E-mail: hvolner@ffos.hr

Dr. sc. Filip ŠKILJAN

Institut za istraživanje migracija, Zagreb, Hrvatska

E-mail: filip.skiljan@imin.hr

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:321.64(497.6 Brčko)"1941/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2026.9.15.269>

Primljeno/Received: 26. 02. 2026.

Prihvaćeno/Accepted: 17. 04. 2026.

USPOSTAVA USTAŠKE VLASTI I RATNA SVAKODNEVICA U BRČKOM (1941-1945)¹

Apstrakt: Rad analizira uspostavu ustaške vlasti i ratnu svakodnevicu u Brčkom tijekom razdoblja Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945), s posebnim naglaskom na demografske, gospodarske i društvene procese koji su oblikovali lokalnu zajednicu uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. Brčko je u prvoj polovici 20. stoljeća bilo područje intenzivnih migracija i gospodarskih promjena, smješteno na dodiru hrvatskih, srpskih i bošnjačkih etničkih prostora, s višekonfesionalnom i etnički raznolikom populacijom. Nasljeđe osmanske i austro-ugarske uprave, razvoj prometnih mreža i trgovine te migracijski tokovi odredili su njegovu strukturu stanovništva i društvene odnose.

U radu se prvo razmatraju migracije i demografski razvoj do 1941, uključujući procese naseljavanja, gospodarske transformacije i društvene odnose u međuratnom razdoblju. Analiza pokazuje da je područje Brčkog bilo obilježeno visokim natalitetom, složenom vjerskom strukturom i gospodarskim oscilacijama između agrarne tradicije i sporog industrijskog razvoja. Ovi su procesi stvorili okvir unutar kojega su ratna zbivanja imala snažan utjecaj na lokalnu zajednicu.

U drugom dijelu rada istražuje se uspostava ustaškog režima, organizacija lokalne vlasti i represivne mjere prema Srbima, Židovima i političkim protivnicima. Brčko je zbog svoga prometnog i strateškog položaja

¹ Ovaj članak napisan je u okviru projekta *Pogranično područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine-povijest, stanovništvo i migracije (POHIB)*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

postalo važno vojno uporište i mjesto sukoba okupacijskih snaga, ustaša i partizanskog pokreta. Analiziraju se procesi ustašizacije civilnih vlasti, odnosi između ustaških struktura i redovnih upravnih tijela, kao i primjeri nasilja, deportacija, prisilnih konverzija i masovnih zločina. Posebna se pažnja posvećuje svakodnevici stanovništva, uključujući strah, prisilne migracije, gospodarsko propadanje i pokušaje preživljavanja u ratnim uvjetima.

Rad također uspoređuje situaciju u Brčkom s drugim pograničnim područjima sjeveroistočne Bosne, ukazujući na šire obrasce nasilja i represije, ali i na specifičnosti lokalne dinamike moći i međunacionalnih odnosa. Zaključno, autori pokazuju kako su demografske i gospodarske okolnosti iz međuratnog razdoblja, u kombinaciji s politikom ustaškog režima i ratnim sukobima, dovele do dubokih društvenih promjena, trajnih trauma i dugoročnih posljedica za međunacionalne odnose i kolektivno pamćenje stanovništva Brčkog i njegove okolice.

Ključne riječi: *Brčko, Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, ustaški režim, migracije, međunacionalni odnosi, ratna svakodnevica, represija.*

THE ESTABLISHMENT OF USTAŠA AUTHORITY AND WARTIME EVERYDAY LIFE IN BRČKO (1941–1945)

Abstract: *This paper analyzes the establishment of Ustaša rule and everyday life during wartime in Brčko during the period of the Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945), with special emphasis on the demographic, economic, and social processes that shaped the local community before and during the Second World War. In the first half of the twentieth century, Brčko was an area marked by intense migration and economic change, situated at the intersection of Croatian, Serbian, and Bosniak ethnic territories, with a multi-confessional and ethnically diverse population. The legacy of Ottoman and Austro-Hungarian rule, the development of transport networks and trade, and migration flows significantly influenced its demographic structure and social relations.*

The paper first examines migration patterns and demographic development up to 1941, including settlement processes, economic transformations, and social relations in the interwar period. The analysis shows that the Brčko area was characterized by high birth rates, a complex religious structure, and economic oscillations between agrarian traditions and slow industrial development. These processes created the framework within which wartime events profoundly affected the local community.

The second part of the study explores the establishment of the Ustaša regime, the organization of local authorities, and repressive measures directed against Serbs, Jews, and political opponents. Due to its transportation links and strategic position, Brčko became an important military stronghold and a site of conflict between occupying forces, Ustaša units, and the Partisan movement. The

processes of the „Ustašization” of civilian authorities, the relationship between Ustaša structures and regular administrative bodies, as well as instances of violence, deportations, forced conversions, and mass crimes are analyzed. Particular attention is devoted to everyday life under wartime conditions, including fear, forced migrations, economic decline, and attempts at survival.

The paper also compares the situation in Brčko with other border areas of northeastern Bosnia, highlighting broader patterns of violence and repression as well as the specific features of local power dynamics and interethnic relations. In conclusion, the authors demonstrate how interwar demographic and economic circumstances, combined with the policies of the Ustaša regime and wartime conflicts, led to profound social changes, lasting trauma, and long-term consequences for interethnic relations and the collective memory of the population of Brčko and its surroundings.

Key words: *Brčko, Second World War, Nezavisna Država Hrvatska, Ustaša regime, migrations, interethnic relations, everyday wartime life, repression.*

Uvod

Područje Brčkog i njegove okolice tijekom prve polovice 20. stoljeća predstavljalo je prostor izrazite imigracije, gospodarskih promjena i složenih međunacionalnih odnosa, oblikovanih dugotrajnim migracijskim procesima, nasljedem osmanske i austro-ugarske uprave te razvojem prometnih i trgovačkih mreža. Smješteno na razmeđu triju etničkih i konfesionalnih zona – hrvatske Županjske posavine, bošnjačkih obronaka planine Majevice i srpskog zaleđa prema istoku – Brčko je do Drugoga svjetskog rata izraslo u važno regionalno središte čiju su strukturu stanovništva i ekonomske prilike određivali i prirodni uvjeti i politički lomovi širih razmjera.

Uspostava Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine, ratne operacije i provedba represivne politike prema Srbima, Židovima i političkim protivnicima pretvorile su taj prostor u poprište masovnog nasilja, prisilnih migracija i dubokih društvenih poremećaja. Istodobno, strateški položaj Brčkog na prometnici Zagreb–Beograd učinio ga je važnim vojnim uporištem, izloženim stalnim sukobima okupacijskih snaga i partizanskog pokreta. Ovaj rad analizira kako su se demografski i gospodarski procesi iz međuratnog razdoblja prelamali s ratnim okolnostima, oblikujući lokalnu dinamiku moći, nasilja i preživljavanja u jednome od ključnih prostora sjeveroistočne Bosne tijekom Drugoga svjetskog rata.

Migracije, ekonomski i demografski razvoj do 1941. godine

Razlike u perspektivi života stanovništva dinarskih krajeva, u odnosu na plodne ravničarske krajeve Posavine bit će uzrokom mnogih seoba: nerodne godine, oskudice, višak stanovništva i slične okolnosti predstavljat će značajne faktore poticanja. Kao rezultat ovih kretanja područje grada Brčkog, i njegove okolice, našlo se na razmeđu etničkih regija Bosne i Hercegovine uspostavljenih još za vrijeme osmanske vladavine. Prirodno zaleđe grada dio je Posavine uglavnom naseljeno Hrvatima, zaleđe i obronci Majevice bili su naseljeni Bošnjacima, dok je svojim istočnim i jugoistočnim zaleđem Brčko pretežito bilo naseljeno Srbima. Popis stanovništva koji je 1879. provela Austro-Ugarska vlast pokazuje da je na području Brčkog gustoća stanovništva iznosila 40 po km², u odnosu na prosjek Bosne i Hercegovine od 23 po km². Vjerska struktura brčanskog područja 1879. sastavljena je od 46% muslimana, 27% pravoslavaca i 27% katolika. Spolna struktura ukazuje na viši postotak muškog stanovništva (52%), na žensku populaciju koja veoma rano stupa u brak, rađa i umire uslijed komplikacija u porodu, ali i na visoku stopu smrtnosti dojenčadi. Radilo se o mladom stanovništvu s oko 22% djece do 7 godina starosti u ukupnom udjelu populacije. Razdoblje austrougarske vladavine ovim područjem karakterizira nova etapa useljavanje, posebice u gradove koji poput Tuzle i Brčkog rastu stopama većim od 100%. Pri kraju vladavine Dvojne Monarhije dolazi do opadanja broja stanovnika muslimakse vjere. Na području Brčkog njihovo se učešće smanjilo s 46 na 34%, povećava se pravoslavno na 32% i katoličko na 34%. U samom gradu udio muslimana smanjen je sa 63 na 48%, pravoslavnog stanovništva sa 32 na 27%, dok je broj katolika značajno porastao s 3 na 21%. Muslimani se iseljavaju, dok je porast gradskog stanovništva bio povezan s useljavanjem katolika (u Tuzli su, primjerice, 1879. činili 5% stanovništva, dok se njihov udio 1910. povećava na 31%). Iz prethodnog proizlazi da je masovno useljavanje proizlazilo iz razvoja trgovine, obrta, prometa i industrije.²

Prema popisu stanovništva iz 1931. na kotaru Brčko živjelo je 97.962 stanovnika, većinu čine katolici s 42.208 pripadnika, pravoslavaca je bilo 34.956, muslimanskih vjernika 20.443, 109 evangelika i 105 pripadnika drugih kršćanskih zajednica, na kotaru je bilo i 141 židovski vjernik od kojih 112 u Brčkom i 29 u Bosanskom Šamcu. Samo Brčko je u ukupnom broju stanovnika kotara bilo šesto sa 7.780 stanovnika, iza naselja Gornji Rahić koje je imalo 11.749 (većinu čine pripadnici muslimanske vjeroispovijesti, oko 59%), Donja Mahala sa 11.714 (većinu čine katolici – gotovo 99%), Čelići sa 11.624 (oko 51% muslimanskih vjernika i oko 40 % pravoslavnih), Bukvik sa 11.419 (oko

² Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, *Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB* (ur. Zdravko Antonić), Tuzla 1985, 88-95. Smješteno na sjevernoj granici područja koja su u Bosni i Hercegovini naseljavali pretežito Bošnjaci, uskog pojasa uz rijeku Savu koji su naseljavali pretežito Hrvati (od Bosanskog Broda do Brčkog). Oblasti naseljene pretežito Srbima dosezale su na sjeveru do rijeke Save područjem koje se protezalo od ušća rijeke Drine do Brčkog i pravcem prema Vlasenici i Višegradu.

74% katolici, oko 25% pravoslavci) i Obudovac sa 8.200 stanovnika (oko 78% stanovništva pravoslavne vjere i oko 22% katolici). U samom Brčkom većinu su činili pripadnici muslimanske vjere oko 51%, zatim slijede katolici s oko 23%, pravoslavci s oko 21%, evangelici oko 1% i Židovi oko 1%. Broj Židova u Brčkom se povećava pred početak Drugog svjetskog rata. Radilo se o emigrantima koji 1938. emigriraju iz Austrije u Jugoslaviju, gdje se prvo nastanjuju u Fužinama, da bi zbog skupoće života preselili u Brčko gdje su živjeli smješteni u nekoliko kuća. Radilo se o stotinjak osoba, što bi ukupan broj Židova u Brčkom porastao na 250, prema procjenama. U međupopisnom razdoblju 1921. – 1931. grad je narastao za 13,9% stanovnika (sa 6.832 na 7.780), dok je okolica narasla po stopi većoj od 20%. Brčanski kotar se u Kraljevini ubraja u područja s atipično visokom stopom nataliteta (46 živorođene djece na 1.000 stanovnika i s 25 umrlih na 1.000 stanovnika godišnje). Porast stanovništva bio je posljedica visokog nataliteta, dok useljavanje više nije imalo bitnu ulogu u porastu stanovništva. Pred početak Drugog svjetskog rata grad Brčko je imao oko 8.900 stanovnika.³

Austro-Ugarska je vlast od okupacije 1878. do kraja svoje vladavine djelovala kao faktor modernizacije kroz kapitalističke društvene odnose. Dominantna ekonomska aktivnost stanovništva područja bila je obilježena poljoprivredom, koja je u isto vrijeme bila utemeljena na feudalizmu. Na području Brčkog 81% populacije se 1910. bavilo poljoprivredom (prosjek Bosne i Hercegovine 90%), dok je u samom gradu tek 13,5% stanovništva živjelo od ove djelatnosti (Bjeljina 56%, Gračanica 61%, Tuzla 22,5%, Banja Luka 36%). Obrtima i industrijama (drvena i prerada na razini rezbarstva, prerade hrane, obrti vezani uz odijevanje i kovački obrti) bavilo se oko 25% aktivnog stanovništva. Oko 18% stanovništva bilo je zaposleno u trgovini, 18% stanovništva radi kao posluga i u drugim poslovima za nadnicu, dok je 39% aktivnog stanovništvo bilo zaposleno u ugostiteljstvu, prometu i javnim službama. Od ukupno 3.867 poljoprivrednih domaćinstava na području Brčkog bila su 52 zemljoposjednička koja su imala kmetove i 34 bez kmetova. Slobodnih seljačkih imanja bilo je 1.708 (manje od 50%), dok je 1.790 domaćinstava bilo kmetskih, ostala su bila mješovita (između kmetskih i slobodnih). U uvjetima feudalizma i u poluovisnosti živjelo 15.000 stanovnika (u 2.000 kmetskih ili mješovitih domaćinstava), na zemljištu koje je bilo u rukama 90 zemljoposjedničkih obitelji.⁴

Začetci industrijskog razvoja bili su povezani s prehrambenom industrijom. Strani kapital se ulagao u djelatnosti koje su uključivale niže stope

³ *Narodne Novine*, 8. srpnja 1941. br. 70. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga II prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, 36; Fikreta Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom u periodu 1941. do 1945. godine, Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB*, 316; Arhiv Brčko Distrikta (dalje: ABD), Fond Jevreji Brčko, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, br. 54/45, G.G.K. br. 219. *Zapisnik izjave Albine Goldstein od 19. 7. 1945.*

⁴ D. Penezić, Š. Mulabegović, B. Stavrić, *Ekonomski razvoj Brčkog i okoline*, 85, 91-99.

ulaganja, a visoke profite. Prerada: šljiva, krušaka i jabuka u pekmeze i sušionicu voća, koju 1888. otvaraju braća Vajs iz Münchena, uklopale su se u lokalnu ponudu poljoprivrednika. Seljaci brdovitih područja Majevice se uz stočarstvo bave i voćarstvom. Prvi industrijski kapacitet u Brčkom podignut je 1919. koji pokreće zagrebački poduzetnik Konter. Radilo se o pogonu za destilaciju nafte za koju prvi kvalificirani radnici dolaze iz Zagreba, no većinu zaposlenih čine domaći ljudi. Pogon je u narednim godinama preorijentiran u preradu špirita na bazi kukuruza i drugih škrobnih sirovina koje su uzgajane, manje-više, u ravničarskom kraju brčanske Posavine. U međuratnom razdoblju ekonomski razvoj stagnira uslijed gubitka tržišta i potražnje Austro-Ugarske Monarhije.⁵

Kretanja određena ratnim prilikama i uspostavom ustaškog režima

Stvaranje Banovine Hrvatske i uključivanje kotara Brčko u njezin sastav raspiruje političkih strasti etnički određenih političkih grupacija područja. Fikreta Jelić-Butić piše o zabrinutosti kotarskog načelnika Brčkog, iz redova Hrvatske seljačke stranke (u nastavku HSS), koji banskoj vlasti u Zagrebu prosljeđuje informacije o akcijama srpskih političara radi izdvajanja kotara Brčko, Gradačac i Derventa iz Banovine. Njegova zabrinutost bila je usmjerena i na akcije muslimanskog stanovništva koje se okupljalo s ciljem formiranja zasebne autonomije. Osim navedenih političkih akcija, na području kotara djelovala je i ustaška propaganda, koja je u stvaranju nezavisne Hrvatske neizostavno računala na teritoriju BiH. Među domaćim Nijemcima djelovala je Njemačka narodna skupina okupljena oko lokalnog Kulturbunda.⁶

Nakon Travanjskog rata jedinice 2. armije jugoslavenske vojske stacionirane na području Slavonije i dijela Vojvodine povlače se 11. travnja 1941. u Brčko. Na funkciji pomoćnika načelnika štaba tada se nalazio pukovnik Draža Mihailović dok će uloga četnika, zbog blizine granice sa Srbijom ovoga područja, imati značajan utjecaj. Vojska kraljevine je 12. travnja srušila most na Savi, a istog je dana štab 2. armije prebačen u Gračanicu. Odmah nakon povlačenja kraljevske vojske u Brčko dolazi jedna njemačka operativna jedinica koja su u gradu zadržala mjesec dana. Istovremeno dolazi i do okupljanja Hrvatske seljačke zaštite koja je preuzela na sebe zadatak održavanja reda, vršili su i razoružavanje kraljevske vojske. Ovo oružje je razdijeljeno hrvatskom stanovništvu, većinom seljacima, s opravdanjem da im je ono potrebno zbog obrane od četnika. Uskoro su pripadnici zaštite na rukave postavili trake sa slovom „U“. Organizaciju je vodio Ilija Reba (star između 45 i 47 godina) po zanimanju trgovac željezarijom, zapovjednik im je bio Josip Marjanović (oko 35 godina starosti) činovnik bratske blagajne rodom iz Slavonije i Ljubo Palošek iz

⁵ D. Penezić, Š. Mulabegović, B. Stavrić, *Ekonomski razvoj Brčkog i okoline*, 91-99; Esad Tihić, *Posavsko-treavski NOP odred*, Beograd 1983, 34-37.

⁶ F. Jelić-Butić, Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom u periodu 1941. do 1945. godine, 315-318; Vidi i: E. Tihić, *Posavsko-treavski NOP odred*, 37 -39.

Bjeljine koji je u prvim danima okupacije vršio dužnost šefa policije. Ukupan broj osoba uključenih u ovu lokalnu miliciju, a iz koje su se formirale brčanske ustaše, nije prelazio 30 osoba. Većinom su to bili Hrvati i iz okolnih sela, iako je bilo došljaka iz Županje, pa i s Korčule (odvjetnik Ante Cebalo). Osim Hrvata, miliciji su se manjim dijelom priključili Bošnjaci i domaći Folksdojčeri. Za provedbu naloga viših vlasti ustaška država se u Brčkom nije mogla oslanjati na domaću rulju, zainteresiranu za pljačku i vlast, zbog toga odgovorni kadrovi dolaze sa strane. Nakon prvih likvidacija brčanskih građana, povratnika iz vojske Kraljevine Jugoslavije, Rade Divljaka i Antonija Antića – obojica brčanski trgovci, u gradu se kao izvršitelji zlodjela profilira Dane Babić – poštanski službenik iz Brčkoga.⁷

Upravni aparat kotara Brčko, zajedno s načelnikom Petrom Puškarićem, 14. travnja 1941. polaže zakletvu novoformiranoj Hrvatskoj Državi. Radilo se o odgovoru na poziv vodstva HSS-a na čelu s Vladkom Mačekom, da sve osobe na upravnim položajima (kotarski odbornici, načelnici općina i odbornici) surađuju s novim režimom. Ustaše u Brčkom i okolnim selima formiraju ustaški logor i tabore u lipnju, dok je ustaški stan djelovao i ranije. Od prvih dana uspostave NDH aktivno su uključeni u upravljanje kadrovima u upravnim službama, traže da se iz službe otpuste „nepoćudni elementi“. Za prvog logornika Glavni ustaški stan u Zagrebu u lipnju je imenovao Martina Petrovića, dok je za vršitelja dužnosti gradonačelnika Brčkog bio imenovan Ante Marić. Kotar Brčko je povećan općinama Koraj i Orašje, dok je u sustavu ustaške upravne vlasti pripao Velikoj župi Posavje kojoj je na čelu bio Vladimir Sabolić. Velika župa je bila sastavljena od kotara Bijeljina, Brčko, Derventa, Gradačac, Slavonski Brod i Županja.⁸

Uspostavu novog poretka drastično je obilježila šovinstička i rasistička politika njezinih protagonista. Ustaški ministar Mile Budak u Slavonskom Brodu 15. lipnja 1941. u obraćanju javnosti objašnjava da hrvatsku naciju sačinjava narod katoličke i muslimanske vjere. Srbe je posebno označio kao neprijatelje „koji dođoše simo, pa moraju i seliti bilo silom bilo milom“. Oni su u ove krajeve došli u vrijeme osmanskih osvajanja, ako tko želi biti Srbin, neka se iseli u Srbiju, objašnjavao je Budak. Slavonskobrodske novine „Posavska Hrvatska“ u duhu ovakve racionalizacije nastavlja da kao došljaci nemaju prava narodne manjine. Ovakve izjave nisu bile iznimka. Drastičan primjer, karakterističan za manifestaciju ustaške, povjerenik je Vrbaske banovine, ustaški stožernik Viktor

⁷ ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik od 25. i 26. aprila 1946. Sastavljen u uredu Gradskog NO Brčko saslušanje svjedoka po počinjenim zločinima u Brčkom – svjedoci Đuka Kolak, Dragoljub Marković, Ibrahim Suljagić*; Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ), kut. 493, 76-77. inv. broj: 48649 *Zapisnik po predmetu počinjenja zločina u Brčkom bez datuma*; E. Tihić, *Posavsko-trebatavski NOP odred*, 56.

⁸ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 316-318; AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 493, *Omot dos br. 4906 F – 24383, 50 Zapisnik od 8. i 10. rujna 1946. o Nijemcima*.

Gutić. U tek oformljenim banjalučkim novinama „Hrvatska Krajina“ 28. svibnja 1941. objašnjava „nikakve milosti bivši Srbi nemaju očekivati nego samo ekonomsko uništenje i konačno istrebljenje. S toga im već sada preporučujem, da je najbolje da se odavle izsele... jer su se ogriješili o gostoprimstvo.“ Prilikom političkog mitinga u Banja Luci 25. svibnja 1941. objašnjava da je za drastične mjere dobio odriježene ruke od poglavnika. „Čuo sam kako se jedan advokat drznuo uvrijediti našu državu (Dole). Ali od sutra ću pritegnuti. Pucat će kičma...“ U govoru se osvrće se i na poglavnikovu izjavu, da na ljutu ranu treba staviti ljutu travu, i da je on za taj posao spreman. „Ja sam do sada metnuo samo malu travicu. Ali ona velika rana zahtjeva veliki plast trave. Ja ću ga i metnuti. (Odobranje, Tako je).“ Nekoliko dana kasnije u Sanskom Mostu Gutić, prenosi „Hrvatska Krajina“, izjavljuje „Nema više Srbije... nema više ciganske dinastije Karađorđevića, a i kod nas – uskoro – drumovi će poželjati Srba... Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrjebljenje... Držite uvijek na umu, da su to bili naši grobari, i uništavajte ih gdje stignete, a blagoslov našeg Poglavnika i moj neće vam uzmanjkati.“⁹

Sukladno prethodnim izjavama u istim je novinama objavljen popis od 168 imena otpuštenih činovnika s objašnjenjem da u Bosni niti jedan Srbin ne može biti činovnik. „Strancima i tuđim plaćenicima nema mjesta ovdje. Mi ćemo po svaku cijenu, svako selo, svaku općinu, svaki kotar i svako mjesto očistiti od takvih ljudi... Židove i Srbe danas nesmije nitko braniti...“ stoji u banjalučkim novinama od 6. srpnja 1941. godine. Slična se retorika može osetiti i u ostatku zemlje, ministar Milovan Žanić u govoru, koji prenosi „Hrvatski list“ iz Osijeka 5. lipnja 1941, tvrdi: „Došli su u ove krajeve onda, kada je za turskih ratova izginulo mnogo naših ljudi i kada su opustjeli naši domovi... počeli nas ugrožavati i skoro ugrozili.... Mi ustaše znademo, dok se to pitanje Srba ne riješi, da će nam država biti uznemiravana. Znademo, da imamo pravo kad tražimo: Preko Drine!“ Uočavamo da je izvještavanje Hrvatskog lista, o drastičnim mjerama koje su se provodile u Bosni, imalo za cilj upozoriti javnost na sve ono što je moguće. Utoliko je i kotar Brčko, koji je imao znatnu srpsku zajednicu, trebalo preobraziti u prostor nove hrvatske nacije. Ovo je pretpostavljalo vjerske prijelaze, iseljavanje, a posljedično i ubijanja. Likvidacije započinju kao osobne osvete, ali one u režiji ustaških naredbodavaca imaju svrhu zastrašivanja stanovništva, poput ubojstva banjalučkog episkopa Platona i narodnog poslanika Dušana Subotića, sveštenika iz Bosanske Gradiške. Obojica su 5. svibnja 1941, bez sudske presude ubijeni. O njihovoj sudbini se ništa nije znalo dok „nije voda izbacila njihove osakaćene i iznakažene leševe.“ Na meti nisu bile samo

⁹ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 318; AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 279, Dokumenti 239-244, Prijepisi iz novina *Hrvatska krajina*, br. 18. od 28. svibnja 1941. izjave dr. Gutića; *Isto*, kut. 279. Govor Viktora Gutića u Sanskom Mostu od 30. svibnja 1941. *Hrvatska krajina*, god. 1, br. 30, Banja Luka.

društveno istaknute osobe, ustaše odvođe seljake iz njihovih kuća, da bi se njihovi posmrtni ostaci kasnije pronalazili po šumama i potocima.“¹⁰

Borba za ustašizaciju civilnih vlasti

Tijekom travnja, dok je u gradu boravila njemačka vojska, pod prijetnjom sile izvedeni su bogatiji građani Srbi i Židovi na lokalnu tržnicu. Cilj ove akcije bio je zaplašiti okupljene suočene s dva mitraljeza koje je na tržnicu postavila njemačka vojska. Pripadnici Njemačke narodne skupine tom su prilikom izvršile anketu u kojoj su popisali imovnu okupljenih, nakon čega je uslijedila pljačka. Domaća rulja uz njemačku vojsku i ustaše išli su od kuće do kuće i oduzimali sve vrijednosti. Nedugo nakon grabeži spaljena je židovski templ, a teroriziranja židovskog stanovništva bila su neprestana. Pljačkom je rukovodio Kristijan Miler (48 star) građevinski poduzetnik iz Brčkog koji se 1944. preselio u Austriju.¹¹

Prve mjere koje su provođene od strane ustaške milicije odnosile su se na postavljanje povjerenike u srpske i židovske trgovačke i obrtničke radnje. Zatvaraju se sva srpska kulturna društva i započinju hapšenja komunista, ali i srpskih seljaka iz okolice pa i viđenijih ljudi u samom Brčkom. Zatvaranja Srba se provode pod sumnjom ili kvalifikacijom da se radi o četnicima koji su tijekom prethodnog režima provodili političko nasilje nad muslimanskim i katoličkim stanovništvom. Zapovjednik ustaškog logora Petrović naredio je rušenje spomenika dobrovoljcima iz Prvog svjetskog rata, organizira prikupljanje kontribucije kako bi se bogatije osobe otkupile od zatočeništva. Protiv svih ovih postupaka kotarski predstojnik Puškarić šalje žalbe Ministarstvu unutrašnjih poslova, jer se radilo o zadiranju u poslove javnih vlasti čije funkcije ustaški logori nisu imali. Posebno nam se čini interesantna opaska da u Brčkom ustaški logor „smjenjuje i imenuje povjerenike u židovskim i inim radnjama, iako je za te poslove bilo nadležno Ministarstvo na prijedlog upravne vlasti.“ Osim navedenog izdaju propusnice za kretanje po državi (ne priznajući one koje izdaje kotarska uprava), kažnjavaju i ubiru pristojbe radi redarstvenih prekršaja. „Vrše

¹⁰ AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 279, Dokumenti 239-244, *Prijepisi iz novina "Hrvatska krajina"*, br. 18. od 28. svibnja 1941. izjave dr. Gutića; *Zločini na Jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu Zbornik dokumenata, Tom 1: Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, (ur. Slavko Vukčević), Beograd 1993, 970.

¹¹ AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 493. Omot Dos br. 4906 F – 24383, 50 *Zapisnik od 8. i 10. rujna 1946. o Nijemcima* - Od pripadnika Njemačke narodne skupine koji su sudjelovali u pljački i kasnije kao protagonisti poretka spominju su: Hinko Libman (60) preselio u Austriju, Antun Bader (60) preselio u Austriju, Vilhelm Kles (40) sodar i šef Kulturbunda, odselio 1944. u Austriju. Franz Menrad (40) soboslikar, poginuo. Eduard Arled (42) gostioničar, preselio u Pečuhu. Antun Perl (42), odselio u Suboticu. Adam Konrad (42) odselio 1944. u Austriju; AJ 110, kut. 493. 493 – 51, *zapisnik od 25 i 26. aprila 1946*; AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 493, 76-77. inv. broj: 48649 *Zapisnik po predmetu počinjenja zločina u Brčkom bez datuma*; E. Tihić, *Posavsko-trebaški NOP odred*, 89-90.

se hapšenja i drže uhićenici duže vremena u zatvoru a da o tome ne predaju prijave redovnim vlastima na postupak“. Kao suradnike logornika Petrovića u pljački i nasilju navode se Dane Babić, Marko Tubić, Miroslav Štemer, Bakija Selimović, Abdulah Bukvica (liječnik iz Brčkog), Salko Ibrahimović, Ante Marić (liječnik iz Brčkog) i Marko Vuletić. Kao ideologijski začetnik nasilnog djelovanja protiv Srba spominje se Ivica Kalmer rodnom iz Velike Kopanice, ekonom bolnice u Vinkovcima. Kalmer je uz pomoć ustaša uspostavio novu upravu u kulturno prosvjetnom društvu „Napredak“ preko kojega je kao predsjednik vršio ustašku propagandu. Uz njega se spominje i Anto Oršanić, ustaški logornik županjskog kotara. Oršanić je po zanimanju bio prosvjetni radnik u Županji, svjedoci ustaškog terora za istoga navode: „Uopće to je bio zao duh koji u ovim krajevima mnogo doprineo da su se izvršila mnoga zločinstva.“¹²

Kotarski načelnik Puškarić, kojeg je ustaška vlast naslijedila kao HSS-ov kadar, nije bio voljan raspirivati međuetničko nasilje. S obzirom da se nalazio na poziciji važnoj za protokoliranje nacionalizacije imovine nepoćudnih osoba, ustaškom logoru u Brčkom je predstavljao smetnju. Početkom srpnja 1941. u dopisu Ministarstvu o situaciji u gradu navodi da su se ugledniji građani srpske nacionalnosti još uvijek uhapšeni pod paskom ustaša. Postavlja pitanje zakonske osnove uhićenja i kršenja osnovnih ljudskih prava, planirao je protiv ustaškog logora pokrenuti postupak. Dana 11. kolovoza 1941. godine stiže anonimni dopis iz Brčkog velikom županu u Slavonskom Brodu u kojem stoji da su upravo danas divlji ustaše najvidljivije djelovali i vršili nasilje po kotaru. Dječacima daju u ruke puške i oni po volji puškaraju i time ugrožavaju živote mirnih građana. Ovi divlji ustaše sve rade na svoju ruku, mimo redovnih i protiv redovnih vlasti...

Njihovim radom ovdanji ustaški pokret gubi na ugledu, pa vas molim da spriječite na vrijeme njihov štetni rad.¹³ Oko istog vremena sve je više bilo vijesti o masovnim ubojstvima Srba u okolnim mjestima i o sporadičnim akcijama ugroženih skupina protiv NDH. Za razliku od Puškarića, kotarskih načelnik Bijeljine Ivan Tolj nije nalazio zapreka u djelovanju na temelju objektivne odgovornosti Srba. Zbog akta sabotaže na telefonskoj i telegrafskoj mreži, u suradnji s ustašama iz Srijemske Mitrovice i Bijeljine, u kolovozu 1941. dao je zatočiti oko 150 viđenijih Srba iz mjesta kotara. Budući da nisu pronašli odgovorne za akt sabotaža, ustaše su počele sa strijeljanjem talaca. I ovdje se javio netko tko je protestirao zbog ovih nezakonitih postupaka. Zapovjednik redarstva pukovnik Krešimir Pavelić upozorava Tolja da njegove akcije izazivaju strah i paniku kod stanovništva Bijeljine. Prema njemu, takav je postupak bio nepotreban s obzirom da se narod Bijeljine unatoč svemu prema vlastima ponašao potpuno korektno. Moramo zaključiti da su ustaška hapšenja s

¹² *Zločini na jugoslavenskim prostorima*, 167-168; ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik od 25. i 26. aprila 1946.*, svjedoci Đuka Kolak, Dragoljub Marković, Ibrahim Suljagić; o djelovanju ustaškog aparata pri arijanzaciji imovine nepoćudnih osoba i uspostavi sprege ustaških i civilnih vlasti vidi Hrvoje Volner, *Gradsko poglavarstvo Osijeka i Holokaust, Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 55 (2), Zagreb 2023, 264-266, 277-281, 288.

¹³ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Velika župa Posavje, kutija 2, Vrlo tajni spisi, bb/1941.

pristankom upravnih vlasti, ili bez njihova pristanka, uvijek vodila nasilju i ubojstvima, koja u pravnom postupku ne bi bila izvjesna.¹⁴

Sukob ustaša s domobranima u Brčkom započinje benignim prijedorima o načinu održavanja reda i mira u mjestu. O postupanjima kotarskog predstojnika i domobranskog zapovjednika mjesta bojnika Mileusnića brojne su pritužbe ustaškog logora. U dopisu Uredu poglavnika stoji da su prilike u Brčkom bile najgore što potkrepljuje tezom da su Srbi i Židovi uživali sve povlastice. Oko istog vremena Brčko postaje punkt preko kojeg se provodilo masovno iseljavanje srpskog stanovništva iz Slavonije u Srbiju. Iseljavani su Srbi koje je Kraljevina Jugoslavija naselila tijekom agrarnih reformi i kolonizacija, no u smislu asimilacije Srba katoličkom vjerom u hrvatsku naciju, iseljavani su trebali biti i Srbi višeg obrazovanja (učitelji, intelektualci) i oni boljeg materijalnog statusa (poduzetnici i bogati seljaci). U srpnju 1941, primjerice, u Brčko je stigao transport s oko 500 Srba koji su iz Gunje preko Brezovog Polja i Bijeljine trebali biti repatriirani u Srbiju. Sprovodile su ih ustaše, a zapovjednik transporta bio je ustaški satnik Penava. Radilo se većinom o ženama s djecom prema kojima su ustaše postupale bez plana i bez jasnog cilja kuda ih vode. Ustaški satnik Penava bojniku Mileusniću prenosi zapovijed, da kod Brezovog Polja preveze Srbe preko Save i dalje ih sprovede u Srbiju. Prema domobranskom natporučniku Nadvorniku, iz naloga se moglo razabrati da je intencija satnika mogla biti i likvidacija, jer je za provedbu naloga dana najšira sloboda.¹⁵

Nadvornik je organizirao prijevoz preko Save i prihvata u Brezovom Polju, budući da je Njemačka komanda u Srbiji zatvorila granicu, organizirao im je smještaj u selu. „Ništa im se nije dogodilo, jer bi se, da je bilo drugačije, o tome pronio glas.“ Prema izvještaju zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 27. lipnja 1941. u čišćenju Srijema i Slavonije od srpskog stanovništva u Srbiju je prebačeno oko 6.000 osoba „i to kriomice bez ikakve organizacije“. Oko 4.000 ljudi bilo je smješteno po srpskim selima u Bosni gdje su čekali priliku za prelazak. S druge strane Njemačke vojne vlasti su zatvorile granicu, konfiscirali sva prijevozna sredstva za prijelaz preko rijeke, a prijelaze stavili pod stražu. Izvještaj kotarske oblasti u Vinkovcima navodi da je preko njihovog područja srpsko stanovništvo iz kotareva Virovitica, Slatina, Đakovo, Osijek, Valpovo, Našice, Požega, Donji Miholjac i dijelom Vukovara doputovalo posebnim vlakovima i prevezeno do stanice u Gunji. Iz Gunje su iseljenici otišli u Brčko i Bijeljину gdje su bili smješteni u po okolnim selima. Prema procjenama ondje se u srpnju 1941. nalazilo oko 20.000 iseljenika.¹⁶

¹⁴ *Zločini na jugoslavenskim prostorima*, 300, 516.

¹⁵ ABD, Fond Jevreji Brčko, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu br. 67/45, *Svjedoči Branislav Nadvornik u Zagrebu 2. 8. 1945*; ABD, Fond Jevreji Brčko, K 76, inv. broj 48648 *Zemaljska komisija Zapisnik od 24. aprila 1946*.

¹⁶ *Zločini na Jugoslavenskim prostorima*, 156, 354; Pavle Gregorić, Zdravko Krnčić, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine, Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi* (ur. Martin Kaminski), Slavonski Brod 1967. 26-27.

Sastavljanje kartoteka srpskog stanovništva i onih koji su nekada bili pravoslavne vjere zahtijevalo je u srpnju 1941. Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu. Za ustaše na području Brčkog ovo je predstavljalo velik poduhvat jer je zadatak iziskivao popisivanje približno 40.000 ljudi. Do kraja mjeseca Velika župa Posavje ustaškom logoru u Brčkom prenosi naredbu Glavnog ustaškog stana da „valja početi postepeno i faktički pritvarati i otpremati u zbirni logor 'Gospić' Srbe iz pojedinih takozvanih pravoslavnih otoka, ...otpremati u grupi od 20 do 30 ljudi“. Uz iseljenike iz Slavonije, sličnu sudbinu su dijelili i domaći Srbi, a na područje Brčkog doseljen je izvjestan broj obitelji iz Slovenije koje su protjerali Nijemci. Niti se posao sastavljanja popisa srpske populacije mogao kvalitetno dovršiti, niti su pojedinci određeni za ustaška zbirališta skrštenih ruku čekali da ih se odvede. Ustaški logor Brčkog u dopisu nadležnima objašnjava da je dobar dio muške populacije izbjegao u šume i da je na kotaru, praktički, ratno stanje.¹⁷

Preklapanje civilne vlasti s ustaškom

Logornika Petrovića mijenja Mato Rajić (20 godina star) iz Konjica, koji će u odnosu na svog prethodnika dodatno pojačati nasilje. Hapsi ugledne Srbe iz Brezovog Polja i okolnih sela i tjera ih preko Bijeljine u sabirne logore. U kolovozu 1941. Rajić iz Slavenskog Broda dovodi ustaše koje se izživljavaju nad Srbima pritvorenim u brčanskom zatvoru. Organizira oružane akcije prema raznim srpskim selima na Majevici u kojima se vrše ubojstva, palež i pljačka. Prema izvaji više svjedoka, vjerojatno je i osobno sudjelovao u klanjima. Uz njega se isticao se i Josip Mrđanović, gostioničar iz Županje i predratni ustaša, koji se u Brčkom zadržao čitavo vrijeme rata i provodio zločine. Budući da je ustaški logor imao ovlasti nadzora nad tijelima civilne vlasti, Rajiću je uspjelo, uz pomoć veza brčanskog ustaše Ante Marića (kum ustaškog ministra Ivana Petrića), s pozicije kotarskog predstojnika smijeniti Petra Puškarića koji odlazi u Travnik. Na njegovo mjesto u kolovozu dolazi Većeslav Montani, podrijetlom iz Splita, pravnik verziran u policijskim poslovima.¹⁸

Dolaskom Monatinja nastaje dugo očekivana sprega ustaških vlasti s redovnim civilnim vlastima. U Brčkom je počeo djelovati i pokretni prijetni sud

¹⁷ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 320-321.

¹⁸ ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik od 25. i 26. aprila 1946*; ABD, fond Jevreji Brčko, K. 76, inv. broj 48648 *Zemaljska komisija Zapisnik od 24. aprila 1946. sastavljen u Gradskom NO Brčko, svjedok Faik Sejdić*; F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 318-321. Vječeslav Montani je rođen 1901. u Splitu. Pravni fakultet u Zagrebu upisuje 1920. godine. Tijekom studija bio je uključen u režimsku organizaciju ORJUN, da bi se od 1923. nalazio u policijskoj službi u raznim mjestima. Od 1929. do 1939. bio je šef političko odsjeka u Upravi grada Beograda. Nakon formiranja vlade Cvetković-Maček dodijeljen je u Mačekov kabinet kao policijski komesar. Za kapitulacije Jugoslavije bio je u Zagrebu, uključuje su u rad ustaškog Ministarstva unutarnjih poslova. U lipnju je bio u općinski načelnik Gradačca, nakon toga u kolovozu je premješten u Brčko odakle odlazi u veljači 1942. Kasnije postaje šef policije u Senju – u Tuzli osuđen na smrt 1946.

(od sredine kolovoza 1941. do kraja siječnja 1942. godine). Time je teror nad Srbima, Židovima i građanima, naročito ljevičarima, dobio svojevrsnu auru procedure. Izdaje naređenje za ograničavanje kretanja i uvodi propusnice, štampa proglase i letke, zabranjuje sastajanje Hrvatima i Bošnjacima sa Srbima i Židovima. Urede u kotarskim i gradskim službama popunjava sebi odanim ljudima, pooštava režim nad zatvorenicima, uvodi obavezno šišanje muških i ženskih zatvorenika. Povezuje se s župnikom katoličke crkve u Brčkom Ilijom Violonijem i odvjetnikom Antom Cebalom koji su, kao ugledne osobe, na ostale u pokretu djelovali kao autoritet. Odmah po Montanijevom dolasku streljane su 22 osobe iz brčanskog zatvora. U rujnu 18. ustaška satnija provodi čišćenje terena u kojem je streljano 40 seljana koji su živjeli na putu Brčko-Tuzla. Uz Montanija kao izvršioci terora spominju se Dane Babić i Rašid Užićanin, pomoćnik ustaškog logornika. Srbi su u Brčkom po Montanijevom dolasku morali u vlastitoj režiji napisati na kućama veliko slovo „P“. Kazna za neizvršenje ove zapovjedi bila je provedena na jednoj starijoj ženi koja je javno ošišana „na nulu“.¹⁹

Zatvori su bili pretrpani pa je u gradu formiran sabirni logor. Ondje su u početku stražu držali domobrani, kao ispomoć redovnim sudskim organima, i utoliko su njihovi zapovjednici očekivali funkcioniranje logora kao sudskog zatvora. Ubrzo dolaze u sukob sa ustašama jer njima nije bila potrebna nikakva formalna odluka da upadaju u logor. Svoje postupke su argumentirali stavom da je ovo ustaška država i da se njima nema nitko pravo odupirati. Protive se da se zatočenicima daje slama, umjesto da spavaju na podu, onemogućavaju liječnički pregled bolesnim osobama. Provođe pljačku nad zatočenima, a na upozorenje i pokušaj istrage redovnih organ vlasti protiv njihovih postupaka, prijete ubojstvima. Nad zatočenicima se i dalje provode najstrože kazne bez ikakvog formalnog opravdanja. Kako bi se prikrila strijeljanja, noću bi organizirali puškanja na straže mjesta pri čemu su stvarali alternativni zvučni efekt – nikakvih drugih vojnih djelovanja u takvim prilikama protiv stražara nije bilo.²⁰

Do sukoba s domobranskim zapovjednicima dolazi zbog proturječnih izvještaja slanih Ministarstvu unutrašnjih poslova. Montani u više navrat piše Ministarstvu da je Brčko pred padom, u cilju poduzimanja represalija protiv pravoslavnih stanovnika okolnih sela. Sve dopise koji su tražili vojna pojačanja domobranski zapovjednik bi telefonskim putem opovrgavao. Prema Montaniju, popustljiv stav bojnika Mileusnića prema Srbima posljedica je njegovog mješovitog braka, supruga mu je bila Srkinja. S obzirom na duh novog poretka, objašnjava, vojne i građanske vlasti su u svakom pogledu postupale vrlo mlitavo i neodlučno. Mileusnić i Nadvornik su konačno završili u Jasenovcu zbog pružanja zaštite Srbima i Židovima, jugoslavenstva, destruktivnog rada,

¹⁹ ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik od 25. i 26. aprila 1946.*; isto, br. 67/45, *Svjedoči Branislav Nadvornik u Zagrebu* 2. 8. 1945.

²⁰ ABD, fond Jevreji Brčko, br. 67/45, *Svjedoči Branislav Nadvornik u Zagrebu* 2. 8. 1945; ABD, fond Jevreji Brčko, K. 76, inv. broj 48648 *Zemaljska komisija Zapisnik od 24. aprila 1946.*

sprječavanja kotarskog predstojnika u zatvaranju komunista. Mileusnićevu ženu Montani je dao internirati u Gradišku gdje je i umrla.²¹

Stanje na području kotara uistinu nije bilo dobro budući da su partizani djelovali na području Brezovog Polja i Čelića. Stoga su u studenom 1941. ustaške snage zajedno s domobranima poduzele akciju čišćenja trokuta Brezovo Polje-Čelić-Brčko.²²

Na mjesto zapovjednika ustaškog logora promoviran je u rujnu 1941. brčanski ustaša Marko Tubić. U izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova naglašava da je dolaskom Montanija napokon došlo do sprege između upravnih vlasti i ustaških ustanova. Tubiću su dane široke ovlasti da djeluje protiv pojedinaca za koje je znao ili sumnjao da su protuustaški nastrojeni. U provedbi nasjtrožih mjera oslanjao se na šefa policije Palošeka i njegovog zamjenika Slaka Salkovića i Vladimira Lastrića – tabornici u Čeliću. Spominju se i tabornici u Brčkom Ante Šimić i Refik Azapagić, kao i Đuro Đuraković – bivši općinski policajac i mnogi drugi. Prekršavanja srpskog stanovništva u Brčkom provodio je župnik Ilija Violoni, no u tom kontekstu, pripisuje mu se izjava da jamči za duše prijelaznika, no ne može jamčiti i za njihova tijela. Budući da je nasilje režima isprovociralo ustanak, lokalnim ustašama pomoć su pružale 5. i 18. ustaška satnija stacionirane u Brčkom kojima će se kasnije pridružiti i druge ustaške i domobranske postrojbe.²³

Krajem 1941. i početkom 1942. ustaški teror u Brčkom je dosegao vrhunac, a započeo je masovnim hapšenjem u sklopu akcije prekrštavanja Srba 29. studenom 1941. godine. Srbe su na vjerski prijelaz nagovarali Montanijevi agenti Josip Vrbanić, rodom iz Slavonije, Stjepan Tkalec iz Slavanskog Broda i Franjo Ulaković iz Borova. Budući da je reakcija pravoslavaca bila nezadovoljavajuća, vlasti su zatražile da se izvjestan broj ljudi okupi u zgradi

²¹ ABD, fond Jevreji Brčko, br. 67/45, *Svjedoči Branislav Nadvornik u Zagrebu 2. 8. 1945; Isto, K. 76, inv. broj 48648 Zemaljska komisija Zapisnik od 24. aprila 1946; F. Jelić-Butić, Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 318-323, 327-328. u Brčko je 11. rujna 1941. došao podžupan Šefkija Kadić iz Slavanskog Broda i održao konferenciju s predstavnicima upravnih, ustaških i vojnih vlasti. U izvještaju MUP-u konstatira se da u mjestu postoji velika bojazan od upada buntovnika u samo mjesto i to iz pravaca Lopare – Čelić, od Žabara i od Brezovog Polja. Utoliko je smatrao da se u mjesto trebaju stacionirati jače vojne snage jer postojeće vojne snage nisu bile dovoljne ni za obranu grada, a kamo li za akcije u smislu pacifikacije okolice. Zapovjedništvo II domobranskog zbora smješteno u Slavanskom Brodu u izvještaju Glavnom stožeru iznosi 6. prosinca 1941. da kotar Brčko pripada glavnim centrima ustanika. Pojačano djelovanje ustaških i domobranskih snaga potpomognute lokalnim jedinicama nije osujetila općenarodnu pobunu pravoslavnog stanovništva.;

²² HDA, Velika župa Posavje, kutija 2, 887/1941.

²³ ABD, fond Jevreji Brčko, Zemaljska komisija br. 67/45, *Svjedoči Branislav Nadvornik; Isto, K. 76, inv. broj 48648 Zemaljska komisija Zapisnik od 24. aprila 1946; F. Jelić-Butić, Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 318-323, 326. Po dolasku Montanija, prilikom prvih diverzantskih akcija kidanja telefonskih veza između sela Čelića i Lopara, Montani se povodom toga 23. kolovoza 1941. obraća velikoj župi Posavje sa zahtjevom da pohapsi ozvjestan broj Srba i da ih odmah u znak odmazde strijelja. Prema podatku štaba Majevičkog NOP odreda, 28. kolovoza 1941. bilo je izvedeno iz zatvora u Brčkom 60 talaca koji su streljani na rijeci Brusnici kod mosta koji su prethodnog dana partizani srušili.

gimnazije. Odazvalo se oko 150 osoba nad kojima je započela tortura, svučeni su do gola, udarani kundacima i drugim predmetima. Naposljetku, oni koji su mogli hodati, gotovo goli i bos, na temperaturi nižoj od -10 °C prebačeni su preko pontonskog mosta²⁴ u Gunju gdje su na željezničkoj stanici 24 sata bili zatvoreni u stočnim vagonima. Idući dan kotarski predstojnik Montani ih obavještava da će biti pušteni pod uvjetom da podnesu molbu za prekrštavanje. Župnik je prekrštavanje proveo na temelju izdane dozvole o čestitosti, radilo se o tada uobičajenoj praksi kako se nedostojnoj osobi ne bi omogućio prelazak na katoličku vjeru. Podnošenje molbe i izdavanje potvrde o čestitosti trebalo je platiti (često se radilo o cijenama koje bi lokalna vlast proizvoljno određivala). Postupak nam ukazuje i na simbiozu lokalnih vlasti s- upravnom vlašću katoličke crkve na terenu.²⁵ Prema dokumentima ustaške provenijencije vidljivo je da su u mjestu Brčkom svi grčkoistočnjaci poslali pozdravni brzojav Poglavniku, te da svaki dan pohađaju vjersku poduku u rkt. Crkvi i svečani prijelaz će biti obavljen koncem mjeseca siječnja.²⁶ Činjenica je, pak, da je u studenom 1941. na području Bosanskog Šamca i Tramošnice bilo svega 16 Srba od 9658 pravoslavnih.²⁷

Pravoslavni hram je opljačkan i spaljen 2. prosinca 1941, a pravoslavno groblje je demilirano. Njemački izvještaj od 8. siječnja 1942. opisuje: „ustaški 'kazneni odred' je očistio okolicu i prekrstio sve Srbe iz Brčkog, spalio srpsku crkvu, porušio groblje, satjerao i prodao svu stoku iz okolnih sela...“ Nakon toga je uslijedila je likvidacija brčanskih Židova. „Rekvirirali su čekeće od većeg broja bravara i kovača te ih sve u noći pobili. Poslije dva dana... satjerali su i sve Jevreje – emigrante zajedno s djecom, na srpsko groblje, gdje su također pobijeni i zatrpani u masovni grob.“ Odmah po uspostavi NDH Židovi dolaze pod nadzor lokalnih ustaških ustanova. Drže ih u kućnom pritvoru, obilježeni su žutim trakama i bili su određeni na prisilan rad – čiste ulice i javne klozete. Česta su hapšenja pojedinih Židova, u svrhu iznuda njihove imovine, i zatvaranja u magazine na željezničkoj stanici i drugim mjestima u gradu. U Brčkom je uz domaće bilo i oko stotinjak Židova koji su pobjegli u Jugoslaviju nakon okupacije Austrije od strane Njemačke 1938. godine. Refik Piskavica spominje ukupno 250 Židova koje su ustaše u dva navrata likvidirale. Prvo su poubijani domaći Židovi, noću 7. prosinca 1941. izvedeni iz zatvora i magazina, vezanih ruku odvedeni na pontonski most na Savi kod stare Agencije u Srpskoj varoši i na svirep način ubijeni. Tri noći kasnije, 10. prosinca 1941, ustaše su poubijale i sve obitelji emigranata. Emigranti su bili smješteni u nekoliko kuća u Brčkom, prema izjavi Amalije Goldstein, živjeli su po 30 do 40 osoba u svakoj kući. Do dolaska kotarskog predstojnika Montanija, nadzor nad emigrantima vršio je

²⁴ Pontonski most na Savi kod Brčkog bio je jedina poveznica ovog dijela Bosne i Slavonije. Činjenica je da se žurilo s obnovom toga mosta, pa je most trebao biti obnovljen do 15. siječnja 1942. godine. HDA, Velika župa Posavje, kutija 3, 47/1942.

²⁵ ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik od 25. i 26. aprila 1946*; Esad Tihčić, *Posavsko-trebatovski NOP odred*, 61.

²⁶ HDA, Velika župa Posavje, kutija 2, 887/1941.

²⁷ HDA, Velika župa Posavje, kutija 3, 310/1942.

pripadnik Njemačke narodne skupine Wilhelm Kles. O uništenju domaćih Židova u vrijeme događaja Amalija nije ništa znala, o tome se osvjedočila kada je slična sudbina zadesila njezina supruga. Emigranti su bili pozvani da se jave u općinu, ne znajući za razlog okupljanja, svi su se odazvali pozivu (ona kao „arijevka“ nije, sklonila se jednom poznaniku). Nitko se od Židova nije vratio, ubijeni su mitraljezom i pokopani na pravoslavnom groblju pored stare tuzlanske ceste.²⁸

Likvidacija Židova nastupila je nakon oduzimanja njihove imovine tijekom ljeta i jeseni 1941. godine. Nad njima su izvršena dva pokolja, prema postojećim svjedočanstvima pokolj su izvršile domaće ustaše, tzv. „kazneni odred“, no među njima je bilo i pripadnika drugih ustaških postrojbi. Posebno se ističe 18. ustaška satnija u čijem sastavu su uglavnom bili emigranti. Imenom se spominju Josip Kurelac (navodno iz Osijeka) i zapovjednik spomenute satnije Viktor (Ventura) Beljak. Akcija je započela Montanijevim proglasom u kojem je pozvao sve Židove da se okupe u dvorištu gimnazije radi popisa i slanja u koncentracijske logore. Gradski narodni odbor Brčkog, uz prisustvo pravnog referenta zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Ćamila Hasanbegovića, u rujnu 1946. sastavlja, na temelju iskaza Miće Ignjatovića i Fehima Sajdića, popis od 121 osobe predratne židovske zajednice u Brčkom ubijene od strane ustaša. Od emigranata je svjedocima po imenu bio poznat jedino Ervin Braun (60 godina star) trgovac iz Graza i ime njegove kćeri Greta (19 godina stara), drugima nisu znali ime.²⁹

Na području Brčkog se zbog partizanskih akcija i sukoba ustaša i partizana našlo oko 1000 izbjeglica. Radilo se uglavnom o muslimanima s područja Ključa, Olova, Maglaja i okolice Brčkog.³⁰ U kasnijem periodu pojavili su se i izbjeglice iz Foče i iz Hercegovine.³¹ Do 7. ožujka 1943. na području čitavog kotara bilo je 3.763 izbjeglice, od čega čak 1.175 iz Čajniča i okolice.³² Broj izbjeglica je kako je rat odmicao sve više rastao. Tako je broj izbjeglica izbjeglica iz Čajniča narastao do svibnja 1943. na 2.032, iz Foče na 1.126, iz Trebinja na 539, iz Nevesinja, na 463, iz Gackog na 142, iz Ravnog na 88, iz

²⁸ Refik Piskavica, Pokolj Jevreja u Brčkom 1941. godine, *Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB*, 493-494; ABD, Fond Jevreji Brčko, *Zemaljska komisija*, br. 54/45, G.G.K. br. 219. *Zapisnik izjave Albine Goldstein* od 19. 7. 1945.

²⁹ ABD, fond Jevreji Brčko, inv. broj 48649. *Zapisnik* od 25. i 26. aprila 1946; AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 493. *omot dos br. 4906 F-24383*, 48-60, *Gradski narodni odbor Brčko Zapisnik* 8, 9. i 10. rujna 1946. *sastavljen o zločinima na području Brčkog*; isto, kut. 529, *dokument* 280. *Zapisnik* od 8. 9. i 10. 9. 1946; *Isto*, kut. 493, 51. *Zapisnik* od 25 i 26. aprila 1946. godine. Kako navode, ova ubistva izvršili su ustaše 18. i 20. satnije, uz pripomoć Burhe Behrića ustaškog tabornika iz Koraja koji je po našim vlastima obješen kod Lopara, Slavko Salković, Dane Babić, Rašid Užićnin, Marko Tubić, Đuro Đuraković, Ivan Janko, Janko Birošević, Ljubo Palošek, Josip Marjanović, Vlado Lastrić, a kao zapovjednici ustaških postrojbi spominju se Josip Kurelac i Viturina Valjak iz 18. satnije i Franjo Furlan 20. satnija, Ivo Grgić ustaški zastavnik, Frano Kasa ustaški zastavnik iz Zagreba.

³⁰ HDA, Velika župa Posavje, kutija 3, 155/1942.

³¹ HDA, Velika župa Posavje, kutija 4, 1689/1942.

³² HDA, Velika župa Posavje, kutija 7, 587/1943.

Bileće na 45, iz Stoca na 98, iz Konjica na 5, iz Višegrada na 5, iz Zvornika na 6, iz Drijenče na 5, iz Petrovca na 3 i iz Posušja na 10. Činjenica je da je kotar morao izdvajati velike količine novca za prehranu izbjeglica, a novac je stizao od Velike župe Posavje.³³

U travnju 1942. žandarmerijska komanda Brčko u osvrtu na prethodno razdoblje iznosi da su zbog samovoljnog postupanja Tubića i njegovih suradnika slane pritužbe u Zagreb, no da u njima nije iznesena ni desetina onoga što se u Brčkom događalo.³⁴ Mnoge kriminalne radnje nisu policijskim putem utvrđene jer onaj koji bi provodio izvide bio bi u opasnosti „da ga nestane jedne noći kao i mnogih drugih lica iz Brčkoga...” Prema žandarmerijskom izvješću, Židovi su bili pod pritiskom Montanija da se sprema za koncentracijske logore, ponijeli su sa sobom veće količine odijela, novaca i raznih dragocjenosti. Računa se da je u noći kada su brčanski Židovi poubijani, od njih oduzeta značajna suma novca i dragocjenosti. I kotarski sud u Brčkom je u više navrata nastojao provesti izvide zbog pojedinih krivičnih djela, „...ali je uvijek u tome spriječen bilo prijetnjom smrti ili više vlasti.”³⁵

Provedbom terora na kotaru Brčko bilo je nezadovoljno i Njemačko veleposlanstvo u Zagrebu, zbog jačanja Narodnooslobodilačkog pokreta. Zahtijeva se od Ministarstva unutrašnjih poslova da se u Bosanskoj posavini, a posebice na području kotara Brčko, provede postupak protiv ustaških vlasti. U izvještaju Njemačke ambasade posebno se navode ubojstva velikog broja pravoslavaca u okolici Brčkog. Kotarski predstojnik Montani čini sve što je moguće kako bi osigurao da Srbi ne budu u stanju ovršiti svoju pšenicu, stoji u izvještaju. Saveznice se pitaju, je li cilj ustaša primiriti situaciju na području Posavine. Nasilni vjerski prijelazi u Brčkom bili su tek dio zamjerki ustaškom režimu. Prema raspoloživim izvorima izvjesno je da je župan Velike župe Posavje Sabolić okrivljene ustaše uzeo pod svoju zaštitu. Prema njemu, Tubić, Montani i ostali su se isticali u održavanju reda i mira, a da su glasine o razbojstvima i pljački bile potpuno neosnovane. Na optužbe usmjerene protiv Rašida Užićanina da je krvoločan, silovatelj i lopov, župan odgovara je da se radi o neobično hrabrom devetnaestogodišnjaku. Prema njemu Užićanin je neprestano bio u prvim redovima u borbi, smatrao je da bi mu bilo potrebno stotinu takvih da Majevicu očisti od pobunjenika. Montani i Tubić, prema županu, bili su poznati kao beskompromisni ustaški borci.³⁶

U siječnju 1942. povodom bijega određenog broja komunista iz brčanskog zatvora Montani naređuje hapšenje 80 mještana, među kojima je dominirala muslimanska omladina, iako je među uhapšenima bilo i nekoliko imućnijih prijelaznika na katoličku vjeru. Od spomenutog broja u pritvoru je

³³ HDA, Velika župa Posavje, kutija 9, 1562/1943.

³⁴ HDA, Velika župa Posavje, kutija 4, 1768/1942. Iz tih je dokumenata vidljivo koliko su pojedinci uzeli vlast u svoje ruke.

³⁵ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 324-325.

³⁶ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 324-325; Esad Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 75; *Zločini na jugoslavenskim prostorima*, 977-980.

zadržano 60 osoba, zbog kojih se podiglo javno mnijenje u Brčkom. Montani je u dogovoru s župskim redarstvom sve uhićene proslijedio u sabirni logor. Od spomenute grupe 16 je streljano u Jasenovcu, dok je veći broj uhapšenih, uz prosvjede župana Sabolića, pušten kućama. U veljači 1942. Montani odlazi na drugu dužnost, a na njegovo mjesto dolazi Antun Paulić koji na funkciji kotarskog predstojnika djeluje umjerenije.³⁷ Župan Sabolić kao i mnogi dojučerašnji Montanijevi suradnici žale za njegovim odlaskom. Župan u izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova od 27. siječnja 1943. navodi da je Montani u potpunosti djelovao u sporazumu sa ustaškim tijelima u Brčkom što je u potpunosti odgovaralo politici Velike župe Posavje.³⁸

Brčko – punkt okupacijskih snaga uz prugu Zagreb – Beograd

Posavina je s dva prometna kraka bila povezana željezničkom prugom Beograd – Zagreb. Jednim krakom pruga je išla od Brčkog do Vinkovaca, a drugim od Slavnog Šamca do Vrpolja. Od Bosanskog Šamca prostirale su ceste koje su povezivale sva mjesta u Posavini, dok je Brčko na jugu cestom povezano s Tuzlom, a na istoku s Bijeljinom. Cesta od Brčkog prema Orašju vodila je na Bosanski Šamac, a odatle na jug prema Modriči i Gradačcu. Ceste odatle jednim krakom vode prema Doboju, a drugim prema Derventi. Željeznička linija Zagreb – Beograd bila je ključan prometni pravac za povezivanje srednje Europe s Balkanom. Omogućavala je transport vojnika, oružja, municije, vojne opreme, sirovina i poljoprivrednih proizvoda neophodnih za ostvarenje vojnih planova nacističke Njemačke. Prekidanje prometa ovim pravcem diverzijama najznačajniji je doprinos partizanskog djelovanja ometanjem ratnih planova sila Osovine. Prostor bosanske Posavine i Trebave pravcem sjeveroistok i jugoistok presijecao je put Brčko – Srnice – Gračanica – Doboj koji je kao hipotenuza na rijeke Savu i Bosnu sastavljao pravokutni trokut. Na kojem će se tijekom Drugog svjetskog rata voditi intenzivne borbe.³⁹

Od proljeća 1943. ustašku vlast na području Brčkog ugrožava snažna partizanska prisutnost. Velik broj građana bježi na oslobođenu teritoriju, policijski izvještaji govore da je 90% stanovništva grada partizanski nastrojeno:

³⁷ Paulić tako predlaže u prvoj polovici 1942. puštanje određenog broja političkih zatočenika iz zatvora na slobodu župskoj redarstvenoj oblasti u Brodu, što redarstvena oblast djelomično odbija. HDA, Velika župa Posavje, kutija 6, 3583/1942. Zanimljivo je da komandant Trebavskog četničkog odreda 1942. traži da se iz zatvora puste simpatizeri četnika, budući da bi njihovo odvođenje u logore, kako navodi, neprijateljima naših odnosa – kao nacionalnih snaga – učinilo najveću uslugu. HDA, Velika župa Posavje, kutija 6, 3719/1942. O suradnji ustaških vlasti sa četnicima govori niz dokumenata koji sugeriraju da ondje gdje kontrolu provodi Trebavski četnički odred ne treba provoditi represiju na srpskim stanovništvom. HDA, Velika župa Posavje, kutija 9, 1715/1943.

³⁸ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 329-331. Izvještaj II komande domobranskog zbora početkom veljače 1942. spominje 57 osoba za koje navode vjersku pripadnost: 28 muslimana, 26 pravoslavaca, 1 grkokatolik, 2 katolika.

³⁹ E. Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 32-33.

„napadno upada u oči da u kratkim vremenskim razmacima u dvojkaama ili trojkama bježe učenici ovdašnje Trgovačke akademije, pa je razumljivo, da ovo bježanje među mladeži djeluje poput zaraze i može zahvatiti i šire razmjere...“ Ustaške vlasti situaciju nastoje primiriti represijom prema članovima obitelji „odbjeglih“, slanjem na prisilan rad pri čemu je postojala opasnost da završe u Jasenovcu. Vidljivo je da su četničke snage na području kotara Brčko također snažne te da tijekom ljeta 1943. prelaze gotovo svakodnevno rijeku Savu i prelaze na županjsko područje gdje pljačkaju i maltretiraju lokalno stanovništvo.⁴⁰ Navodno je posebno bilo pročetnički orijentirano selo Vučilovac nedaleko rijeke Save.⁴¹ Za suradnju s četnicima bio je optužen i predstojnik kotara Brčko Antun Paulić koji se morao i očitovati o tome.⁴² Tijekom ljeta 1943. partizani oslobađaju Gradačac, Modriću, Bosanski Šamac, Orašje, a u listopadu 1943. i Tuzlu. U tome trenu dolazi veliki broj izbjeglica s područja sjeverne Bosne na područje kotara Županja, odnosno u naselja preko puta Brčkog.⁴³ Brčko postaje važan strateški punkt neprijateljskim snagama zbog svoje lokacije na obali rijeke Save, povezanosti sa zaleđem i blizine važne komunikacije Zagreb – Beograd. Grad je sredinom kolovoza bio okružen jakim partizanskim snagama, u ispomoć iz Požege Brčkom dolazi 5. i 8. domobranska pukovnija s oko 5.500 ljudi i jedna artiljerijska jedinica. Ondje se već nalazio inženjerijski bataljun, domobranska dobrovoljačka bojna „Brčko“, ustaše i njemačka vojna policija.⁴⁴

Nakon Tuzle partizanske snage započinju trodnevnu bitku za oslobađanje Brčkog, od 19. do 22. studenog 1943. godine. U sklopu akcije 18. studenog partizanske snage napadaju Gunju koju osvajaju idući dan. Partizanske snage uspijevaju probiti dio rovova i bunkera smještenih oko grada, no naišli su na snažan protunapad branitelja. Istovremeno iz pravca Vinkovaca stizale su njemačke snage koje su ponovno zauzele Gunju. Kao rezultat ovog napada, osim velike materijalne štete na prometnoj infrastrukturi, željezničkoj stanici Gunja, rušenju mosta preko Save, partizani uspijevaju uništiti niz obrambenih utvrđenja. Nakon osvajanja Gunje njemačke postrojbe grade pontonski most preko Save i preko rijeke prebacuje tenkove, artiljeriju i pješadiju. „Nemci drže čitavu levu obalu Save a garnizon u Brčkom stalno pojačavaju novim snagama...“, stoji u izvještaju štaba 16. Narodnooslobodilačke udarne divizije.⁴⁵

Nakon napada na grad, osumnjičene partizanske suradnike hapsi njemačka vojna policija, na temelju popisa koji sastavlja brčanski ustaški logornik Anto Šimić. U Vinkovce odvođe veći broj građana, među njima Martina Volovskog (41 godina starog), katolika iz Brčkog, koji nakon boravka u njemačkom logoru u Vinkovcima biva prebačen hrvatskim vlastima u Slavonski

⁴⁰ HDA, Velika župa Posavje, kutija 10, 2340/1943.

⁴¹ HDA, Velika župa Posavje, kutija 10, 2711/1943.

⁴² HDA, Velika župa Posavje, kutija 10, 2711/1943.

⁴³ HDA, Velika župa Posavje, kutija 12, 892/1944.

⁴⁴ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 335-336; E. Tihčić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 33, 132-139.

⁴⁵ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 337-338.

Brod. Nakon saslušanja, narednih je 19 dana ostao u zatvoru, kao partizanski suradnik, u svojstvu taoca. U istoj grupi našla se i Mila Ahmetović (28 godina stara), koja je nakon Vinkovaca u zatvoru u Slavonskom Brodu zadržana 12 dana, da bi pri povratku u Brčko ponovno bila uhićena i zadržana u zatvoru narednih šest tjedana. Čitava obitelj Pavla Pavlovića (58 godina star) zemljoradnika iz Brčkog, kao suradnike partizana, njemačka vojna policija tjera u logor u Vinkovce. Pavlovići su bili pravoslavne vjere, Pavle navodi da su u zatvoru proveli ukupno 25 dana od kojih 15 dana u Slavonskom Brodu. Po povratku u Brčko sva imovina od stoke do stočne hrane, namještaja i kućnih potrepština bila im je pokradena. Sličnu izjavu daje i Milica Srdić (48 godina stara), koju je nakon zatočenja u Vinkovcima i Slavonskom Brodu također dočekala opljačkana kuća.⁴⁶

Do kraja godine njemačke i ustaško-domobranske postrojbe vraćaju Tuzlu, no uslijed stalnih partizanskih napada koncentracija jakih okupatorskih snaga bila je stalno prisutna na ovom prostoru. Iz Vinkovaca u ožujku 1944. u Brčko dolazi 28. puk 13. SS Handžar divizije, a uz pomoć njemačke komande, na žalost ustaša, ponovno oživljava četnička aktivnost. Zatvor u Brčkom ponovno postaje mjesto odakle se odvoze i dovoze zatočenici. Handžar divizija provodi masovne pokolje na području kotara od kojih je najveći bio u Loparima gdje je ubijeno 300 ljudi. Svjedoci ratnih stradanja govore i o masovnim grobnicama iskopanim preko rijeke Save u koje su pokapane žrtve podrijetlom iz Brčkog, ali i iz drugih mjesta. Mićo Ignjatović spominje veći broj zatočenih, od kojih navodi poimence ili nadimcima 11 osoba (ostalima nije znao imena), koje su njemačke snage 1944. odvele na stratište u Podgajačku šumu u Slavoniji. Ondje je tijekom rata poubijano oko 500 osoba. Navodi i da je iz Brčkog izveden i veći broj ratnih zarobljenika, partizana Srbijanaca, koji su strijeljani u Staroj Gunji.⁴⁷ Da su pojedinci, poput ustaškog logornika Ante Mrkonjića iz Bosanskog Šamca na svoju ruku likvidirali zatočenike govore izvještaji upravitelja kotarske ispostave u Bosanskom Šamcu koji je pisao kako je Mrkonjić na svoju ruku uhapsio i likvidirao osmoricu muslimana koji su se vratili kući iz partizana privučeni Pavelićevom amnestijom te da je poubijao 75 mještana pravoslavne vjeroispovijesti iz Bosanskog Šamca i Tišine.⁴⁸

U jesen 1944. Brčko postaje neprijateljsko središte za područje sjeveroistočne Bosne i utoliko je ojačano jakim njemačkim i ustaško – domobranskim snagama. U prvoj polovici prosinca 1944. njemačke postrojbe se povlače iz zapadne Srbije pri čemu i ojačavaju postrojbe smještene na

⁴⁶ AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 493, 56. *Zapisnik od 16. svibnja 1945.*, isto, *Zapisnik 55. od 16. svibnja 1945; Isto, Zapisnik 56. od 19. svibnja 1945; Isto, 57. Zapisnik od 18. svibnja 1945; Isto, 58. Zapisnik od 13. lipnja 1945; Isto, Zapisnik 59. Milice Sudić.*

⁴⁷ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 338; AJ, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kut. 493, 60. *Zapisnik od 27. travnja 1946. svjedoči Mićo Ignjatović.*

⁴⁸ HDA, Velika župa Posavje, kutija 14, 91/1945.

Srijemskom frontu. U povlačenju kod Zvornika grade mostobran odakle nastavljaju prema Bijeljini. Slavonski partizani iz 21. Slavonske i 25. Brodske brigade naći će se krajem 1944. na položajima ispred Bijeljine, da bi tijekom siječnja i veljače 1945. u sastavu 28. divizije 2. Jugoslavenske armije (u nastavku JA) sprječavali povezivanje neprijateljskih garnizona u Bijeljini s onima u Brčkom. Borci 21. Slavonske brigade 23. i 24. srpnja 1944. forsiraju rijeku Savu kod Davora, a borci 25. Brodske brigade zajedno s 28. divizijom Savu prelaze 13. i 14. rujna 1944. kod Slavanskog Kobaša. Ove postrojbe će na području od Bosanskog Broda do Doboja i od Majevice prema Loparima i Koraju, sve do njihovog prelaska u Srbiju, biti angažirane u protjerivanju četnika. Krajem siječnja 1945. u Brčkom se nalazio štab SS „Prinz Eugen“ divizije, kao i štab 12. domobranske divizije čija je zadaća bila braniti mostobran kod Brčkog. U zadnjim mjesecima rata, cesta od Vlasenice prema Bijeljini i Brčkom bila je smjer kretanja njemačkih kolona – 22. njemačke divizije. Snage 21. Slavonske brigade djelovat će na liniji Bijeljina – Čelić – Brčko. Brigada je u napadu na Bijeljinu krajem siječnja 1945. preživjela značajne gubitke (gotovo 10 % sastava). U Bijeljini su branitelji organizirali besprijeckoran vatreni sistem kojem partizanske snage, zbog manjka iskustva u upotrebi artiljerije, nisu uspjele parirati. Uz navedeno, na prostoru su u suradnji s okupacijskim snagama u pozadini djelovali i četnici koji su djelovali na razvlačenju partizanskog napada. U pomoć 22. diviziji njemačke vojske, kojoj je prijetilo potpuno uništenje, komanda armije „E“ iz Vinkovaca prebacuje 734. puk 104. lovačke divizije ojačan tenkovima i artiljerijom. Njima se pridružuje dio postrojbi 12. domobranske divizije smješten u Brčkom, kao i jedinice iz Bijeljine potpomognute četnicima. Uspješno su deblokirali njemačke postrojbe koje se izvlače iz teškog položaja. Ove se postrojbe povlače u Brčko gdje do 13. ožujka 1945. osiguravaju mostobran, da bi se nakon toga povukle na Srijemski front.⁴⁹ Vidljivo je i iz dokumenata kotarske oblasti u Brčkom da je početkom siječnja 1945. godine tek u tri općine (Mahala, Orašje i Brčko) od njih devet je moguće uspostaviti državni vlast, dok u ostalima vlast drže partizani ili četnici (Obudovac, Koraj, Čelić, Brezovo Polje, Bukvik i Gornji Rahić).⁵⁰

Završetkom zimskih operacija i prelaskom 22. divizije s područja rijeke Drine, težište borbi se prenio na donji tok rijeke Bosne i k Brčkom. U povlačenju dolinom rijeke Bosne neprijatelj se oslanja na jaka uporišta poput Brčkog, koje je povezivalo front sjeverno od Save sa frontom u Bosni. Padom Brčkoga olakšalo bi se djelovanje 1. armiji JA na Srijemskom frontu. Partizanskim djelovanjem otežavalo je povlačenje neprijateljskih snaga dolinom rijeke Bosne prema Brčkom, zbog toga je 19. ožujka 1945. štab grupe armija „E“ pokrenuo akciju odbacivanja 2. armije do doline rijeke Bosne i Save. Napad se koncentrirao na područje od Brčkog – Gračanice – Doboja omeđen rijekama Savom i Bosnom,

⁴⁹ Bogdan Bosiočić, *21. Slavenska udarna brigada*, Beograd 1981, 203, 257-280; Nail Redžić Jamba, *25. Brodska brigada*, Beograd 1976, 183-184, 189-190.

⁵⁰ HDA, Velika župa Posavje, kutija 13, 2601/1944.

s ciljem ovladavanja prometnicama kako bi se omogućilo povlačenje. Nakon neuspjeha okupacijskih snaga u provedbi akcije „Majska ruža“ štab 2. armije JA uočava malodušje u neprijateljskim redovima, slabo ukopavanje, pasivnost, nedovoljna organizacija obrane. Otpor neprijatelja je trajao do početka travnja, kada je u sklopu oslobađanja istočne Bosne 2. armija JA 7. travnja 1945. oslobodila Brčko.⁵¹ O oslobođenju Brčkog piše i kotarski načelnik Brčkog koji je bio u odsustvu u vrijeme kada su Brčko zauzeli partizani. Naime, nakon isteka godišnjeg odmora krenuo je prema Brčkom, ali je u Županji doznao da je Brčko već palo u partizanske ruke. Cjelokupna arhiva kotarske oblasti također je ostala u Brčkom, a kotarski načelnik 13. travnja podnosi izvještaj o »padu Brčkog« u Brodu na Savi.⁵²

Zaključak

Razvoj Brčkog i njegova kotara do Drugoga svjetskog rata pokazuje kako su dugoročni migracijski procesi, gospodarske promjene i složeni etničko-vjerski odnosi stvorili društveni okvir koji je rat 1941–1945. radikalno destabilizirao. Uspostava ustaške vlasti, provođenje rasnih i nacionalnih politika te preklapanje civilnih i represivnih struktura doveli su do masovnih progona, nasilnih vjerskih prijelaza i likvidacija, osobito nad srpskim i židovskim stanovništvom, ali i nad politički sumnjivim građanima različitih nacionalnih i vjerskih pripadnosti. Brčko je istodobno postalo važno prometno i vojno uporište, zbog čega je bilo izloženo neprestanim borbama, represalijama i migracijama.

Ratna zbivanja pokazala su kako lokalni sukobi, osobne inicijative pojedinih nositelja vlasti i intervencije viših političkih i vojnih struktura nisu djelovali odvojeno, nego su se međusobno pojačavali u stvaranju spirale nasilja. Analiza brčanskog slučaja upućuje na to da su procesi državne represije, kolaboracije i otpora duboko zahvatili svakodnevni život zajednice te trajno izmijenili demografsku i društvenu sliku ovoga prostora, čineći Brčko paradigmatskim primjerom ratne transformacije lokalne sredine u sjeveroistočnoj Bosni.

Summary

The development of Brčko and its district leading up to World War II demonstrates how long-term migration processes, economic changes, and complex ethno-religious relations created a social framework that was radically

⁵¹ F. Jelić-Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima*, 339; B. Bosiočić, *21. Slavonska udarna brigada*, 283-288, 296.;

⁵² HDA, Velika župa Posavje, kutija 15, 903/1945.

destabilized by the 1941–1945 war. The establishment of Ustaša authority, the implementation of racial and national policies, and the overlap between civil and repressive structures led to mass persecutions, forced religious conversions, and liquidations, particularly targeting the Serb and Jewish populations, but also politically suspicious citizens of various national and religious backgrounds. At the same time, Brčko became a vital transport and military stronghold, leaving it exposed to constant combat, reprisals, and migrations.

Wartime events showed that local conflicts, the personal initiatives of individual power-holders, and interventions from higher political and military structures did not operate in isolation; rather, they reinforced one another, creating a spiral of violence. An analysis of the Brčko case suggests that the processes of state repression, collaboration, and resistance deeply permeated the everyday life of the community and permanently altered the demographic and social landscape of the area, making Brčko a paradigmatic example of the wartime transformation of a local environment in northeastern Bosnia.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

- Arhiv Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (ABD)
 - *Fond Jevreji Brčko, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu.*
- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)
 - *Fond 110, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA)
 - *Velika župa Posavje*

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga II prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.
2. *Narodne Novine, 1941.*

Knjige/Books:

1. Bosiočić Bogdan, *21. Slavonska udarna brigada*, Beograd 1981.
2. Gregorić Pavle, Krnić Zdravko, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine, Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi* (ur. Martin Kaminski), Slavonski Brod 1967.
3. Redžić Jamba Nail, *25. Brodska brigada*, Beograd 1976.
4. Tihić Esad, *Posavsko-trebavski NOP odred*, Beograd 1983.
5. *Zločini na Jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu Zbornik dokumenata, Tom 1: Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, (ur. Slavko Vukčević), Beograd 1993.

Članci/Articles:

1. Jelić-Butić Fikreta, Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom u periodu 1941. do 1945. godine, *Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB*. Tuzla 1985, 315-339.
2. Penezić Dušan, Mulabegović Šefik, Stavrić Božidar, Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, *Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB* (ur. Zdravko Antonić), Tuzla 1985, 83-110.
3. Piskavica Refik, Pokolj Jevreja u Brčkom 1941. godine, *Brčko i okolica u radničkom pokretu i NOB*, Tuzla 1985, 493-494.
4. Volner Hrvoje, Gradsko poglavarstvo Osijeka i Holokaust, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 55 (2), Zagreb 2023, 263-299.